

Alexis de Tocqueville utolsó napjai

JOHN LUKACS

1924-ben született Budapesten. Történész. 1947-től különböző amerikai egyetemek professzora. Számos történeti könyve jelent meg az Egyesült Államokban. Magyar fordításban a rendszerváltás óta jelennek meg művei. Legutóbbi írását 2001. 9. számunkban közzeltük. A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: *The last days of Alexis de Tocqueville*. Catholic Historical Review, 1964. (Az eredeti tanulmány jegyzetapparátusát rövidítettük.)

¹Érdekes ellentmondásra bukkanhatunk ezzel kapcsolatban. Gobineau-nak szeptember 16-án írt, Tocqueville kastélyából keltezett levelében az áll, hogy két héttel azelőtt — mindössze két napig — Párizsban voltak. De ránk maradt két levél, melyet Tocqueville-ből küldött szeptember 1-én és 5-én Lord Hatherton-nak és Sir George Cornwall Lewisnak. Ez vagy másolási hibát sejtet (Tocqueville kézírását nem volt könnyű kiolvasni) Tocqueville levelezésének első kiadásában

Alexis de Tocqueville 1859. április 16-án halt meg Cannes-ban. A Tocqueville iránt nemrégiben feltámadt érdeklődés eredményeként szó esett katolicizmusáról, s különösen élete utolsó napjainak vallásos aktusairól.

Tocqueville idő előtt halt meg, 53 éves korában. Valamilyen tüdőbetegségben szenvedett, tuberkulózisban vagy tüdőrákban; az a kevés adat, amivel rendelkezünk, az előbbit valószínűsíti. Mellkasi panaszai gyakran visszatértek életében; feltehető, hogy némely megterhelő amerikai utazása (például 1831 decemberében az út nehéz, Tennessee-re eső szakasza alatt bekövetkezett súlyos balesete) hozzájárult ebbéli állapotához. 1850-ben, 1853-ban és 1854-ben súlyosabb, 1857-ben enyhébb lefolyású roham kínozta. Ilyenkor klímaváltozást javasoltak neki, mert felső Normandia ködös és nyirkos levegője nem tett jót egészségi állapotának (a Tocqueville kastély csak néhány mérföldre fekszik Cherbourgtól). 1850-ben Tocqueville-ék délre utaztak, Sorrentóba, 1853-ban pedig Tours-ba, ahol nekifogott a *Régi rend* írásának. 1858 júniusában egyik tüdejében tüdővérzés következett be. Hat hét elteltével kezdett felépülni; kora augusztusban, a „voyage impérial” idején (amikor III. Napóleon és Victoria királynő találkozott Cherbourghban) Tocqueville-ék néhány angol barátjukat látták vendégül. Tocqueville asszony maga is beteg volt, ágyhoz kötötte a bronchitis, mely súlyos és krónikus torokgyulladásához társult. Valamikor szeptember 10-e körül¹ Tocqueville-ék felszálltak a Párizsba tartó vonatra, ahol aztán kevés barátal tudtak csak találkozni, mivel inkább Dr. Gabriel Andral-lel konzultáltak, aki a korban nagy híré orvos volt. Dr. Andral különféle otthon alkalmazandó gyógymódokat írt elő. Tocqueville-ék úgy számoltak, hogy október 8-a táján visszatérhetnek Párizsba, s ott tölthetik majd a telet. Erre azonban már nem kerülhetett sor. „(...) kellemetlen fájdalmat érzek a mellkasomban”, írta barátjának, Alexandre Freslonnak Tocqueville Párizsból október 11-én; október 22-én pedig azt írta Robert Hyde Gregnek, hogy meglehetősen elesettnek érzi magát, és hogy úgy határoztak, a következő néhány hónapot Cannes-ban töltsék.

1858-ban a Riviéra még nem számított divatos téli üdülőnek, bár egynéhány külön angol már elkezdte látogatni. A sors különös egybeesése, hogy Lord Henry Brougham, Tocqueville korai intellektuális ellenfele, majd későbbi barátja és levelezőtársa volt

(ennek számos hibájáról lásd alább a 10. jegyzetet), vagy, ami valószínűbb, annak a jele, hogy Tocqueville nem ohajtotta különösebben Gobineau-t látni.

²Ugyanezen a napon írt John Stuart Millnek, megköszönve neki, hogy elküldte számára az *On Liberty* (A szabadságról) egy példányát.

³Ugyanezen a napon írt Henry Reeve-nek az előző hónapban átért szünetéről: „Nem hiszem, hogy lett volna életemnek olyan hónapja, mely inkább megérdemelne, mint ez utóbbi, hogy fekete kereszttel jelöljem saját személyes létezésem történetében.”

⁴1840-ben alapította Paul S. Millet; nem tévesztendő össze a Bon Secours de Lyonnal. Lásd még *Un prêtre: Vie de l'abbé Millet. Fondateur du Bon Secours de Troyes.* Paris, 1949.

⁵Lucie Georges (1832–1877). 1854-ben lépett be a rendbe; 1859-ben megalapított egy házat Cannes-ban. Később tüdőbeteg lett, lehet, hogy épp az általa ápolattól fertőződött meg (86-os szám a Bon Secours de Troyes, ACBST alatt).

⁶Marguerite Batisse Ferodet (1829–1919). 1855-ben lépett be a rendbe (148. sz., ACBST).

az, aki 1834-ben „felfedezte” Franciaország délkeleti mediterrán sarkát. 1859-ben működött már a PLM vasút, de a vonatok csak Toulonig közlekedtek, és nem volt fűtés a kocsikban. Tocqueville-ék kényelmetlen körülmények között végigzötyögtek a Rhône őszi völgyén, s november 2-án érkeztek Toulonba, ahonnan szekerrel kellett Cannes-ba utazniuk, ami majdnem nyolcvan mérföldre feküdt onnét. November 5-én teljesen kimerülten érkeztek meg. Tocqueville egy bájos kis házat bérelt, a Villa Montfleury-t, amit citromfák öveztek, a Bois de la Croix des Gardes mögötti domboldalon. Lassacskán javulni kezdett az egészségi állapota. Olvasni szeretett volna, de szeme is fájt; talált egy fiatal szeminaristát, aki felolvasott neki. Egy helyi orvos, bizonyos Dr. Sève fontos és hasznos segítséget nyújtott. Mint utolsó éveiben majdnem mindig, a magányos Tocqueville sok időt és energiát szentelt arra, hogy barátaival levelezzen. December elejére sokkal jobban érezte magát, de karácsony után a dolgok rosszabbra fordultak, és ez a súlyos visszaesés majd az egész januáron végighúzódtott. Februárban egészsége megint jobbra fordult. „Erőm gyorsan visszatér”, írta Circourt grófnak 9-én²; „egészségi állapotom javulása sebes”, írta Corcelle-nek 15-én; „kitűnő állapotom, mely mostanában köszöntött rám”, írta Hyppolite de Tocqueville grófnőnek 25-én.³ Úgy volt, hogy néhány barátja, köztük Brougham és Beaumont, márciusban meglátogatják. „Gyógyulok, de lassan”, írta Circourt grófnak március 17-én. „Nem vagyok beteg, csak nagyon gyenge”, írta Corcelle-nek április 6-án, azon a napon, amikor Beaumont elhagyta Cannes-t. Utolsó leveleit 9-én diktálta. Ekkor következtek be az utolsó rohamok; Tocqueville egyre inkább elgyengült; 16-án este meghalt.

* * *

Egészségének változása mellett Tocqueville utolsó hónapjainak legfontosabb fejleménye vallásosságához kapcsolódott. Nem sokkal azután, hogy Cannes-ba érkeztek, Tocqueville-ék ápolónővér után érdeklődtek. A Notre-Dame de Bon Secours de Troyes⁴ kongregációjának nővérei épp akkoriban nyitottak egy házat Nizzában; onnét érkezett Theophile nővér⁵ december elején a Villa Montfleury-be. Visszaemlékezései szerint az a személy (valószínűleg Beaumont), aki eléjött, azt mondta neki az úton fölfelé, hogy tartózkodjon bármit is mondani a vallásról, és szoritkozzon ápolási feladataira. December végére nyilvánvalóvá vált, hogy részben Tocqueville asszony betegsége miatt, Teophile nővérnek segítségre van szüksége, így Valérie nővér⁶ csatlakozott hozzá; valamivel később Gertrude nővérnek⁷ kellett felváltania Theophile nővért, aki egy időre kimerült.

Mivel először arra számítottak, hogy egy agnosztikus személlyel lesz dolguk, a nővérek jóleső meglepetéssel tapasztalták

⁷Marie Cornet (1834–1915). 1855-ben lépett be a rendbe (138. sz., ACBST). Valérie és

Gertrude nővérek 1858-ban tettek fogadalmat. Gertrude nővért úgy ismerték, mint elragadó és humoros, „kissé kacér” személy (ACBST, Cannes jegyzetek); nagyon boldog volt, amikor Tocqueville-ék megajándékozták egy pár új cipővel.

⁸Lásd alább a 26. jegyzetet.

⁹L. Drouet: *Recherches historiques sur les vingt communes du canton de Saint-Pierre-Eglise.*

Cherbourg, 1893, 473–474., ahol részleteket találunk a temetésről és a családi sírboltról.

¹⁰Sok kutatómunkára lesz szükség ahhoz, hogy feltárják, mit tett Beaumont, és sajnos ezt már soha nem is lehet pontosan kideríteni, az időbeli távolság, valamint Tocqueville levelezésének különlegesen nagy mennyisége és kiterjedése miatt. Számos olyan levél is fennmaradt, melyben Beaumont maga is elismeri, hogy szeretné megsemmisíteni vagy visszatartani ezeket (melyek közül az egyik tulajdonomban van). Csak remélni lehet, hogy egy nap, miután az *Összegyűjtött Művek* jelenlegi sorozata már ki-

Tocqueville-ék vallásosságát, s mindazokat a bizonyítékokat, melyek Tocqueville hitére utaltak. Mivel betegsége megakadályozta abban, hogy templomba járjon, Theophile nővért kérte meg arra, hogy a mise imádságait olvassa fel neki. Márciusban az orléans-i püspök és egy másik pap⁸ látogatta meg Tocqueville-t, Dupanloup pedig misét tartott házukban. A Cannes-i egyházközség papja több alkalommal látta; Gabriel abbé egyszer egy óráig Tocqueville-lal volt, aki akkor meggyónt. Tocqueville szobájában oltárt állítottak; Tocqueville asszony és a két ápolónővér szintén áldozott. Tocqueville még egyszer gyónt áprilisban. 16-án halt meg, békében magával és egyházával. Testét Franciaországon keresztül szállították ősi otthonába, ahol 1859. május 10-én temették el, a parányi Tocqueville falucska⁹ kicsiny templomkertjében, a templom falával szemben felállított sírban, két mérföldre a kastélytól. Öt évvel később felesége is követte őt e szerény nyughelyre, melynek felirata már elszürkült és betűit mára elmosta az idő.

* * *

Ezek voltak Tocqueville utolsó napjainak legfontosabb történései. A halála óta eltelt évszázad alatt kétszer váltak vita tárgyává ezek az események.

Gustave de Beaumont ellentmondásos módon számolt be Tocqueville utolsó napjairól. Barátságuk miatt Tocqueville asszony azzal bízta meg, hogy Tocqueville levelei és iratai közül néhányat állítson össze. (E levelek legtöbbjét Tocqueville asszony hagyta rá, akinek a többi Tocqueville-hez fűződő viszonya nem volt éppen szívélyes.) Beaumont nagyon gondatlan szerkesztőnek bizonyult. Igen nagy szabadságot engedett meg magának Tocqueville leveleinek kezelésében: némelyiket elégette, némelyiket visszaszármasztatta címzettjükhöz vagy írójukhoz, engedély nélkül javította át némelyik szövegét, és olykor újakat is alkotott úgy, hogy részletek vett ki több levélből és azokat szerkesztette egybe.¹⁰ Ezen eljárás egyik lehetséges oka az elővigyázatosság volt: Beaumont úgy érezte, kötelessége visszatartani bizonyos politikai leveleket és olyan szakaszokat, melyek egyes személyeket kritizáltak. Ennél is fontosabbak voltak számára azok a gyakori görcsös erőfeszítései, melyek arra irányultak, hogy visszatartson, mi több, hogy megsemmisítsen néhányat Tocqueville azon levelei közül, melyek vallásosságáról tanúskodtak. Ezek közül a legérdekesebb az az eset, amelyet Antoine Redier fedezett fel: Beaumont nem engedte megjelenni Tocqueville egyik legfontosabb levelét, melyet Swetchine asszonyhoz címzett 1857. február 26-án. Beaumont-nak, aki nem volt hívő, így sikerült hozzájárulni annak a látszatnak a kialakulásához, hogy Tocqueville sem volt hívő, vagy hogy legfeljebb keresztény volt, de nem katolikus, és hogy utolsó vallási aktusai csekély jelentőség-

adásra kerül, összeállítják a Tocqueville-iratok jegyzékét is. Ez nagy erőfeszítést igénylő, nehéz feladat lesz, de mégis fontos, mert — és ezt mind ez idáig nem ismerték el — joggal lehetünk, hogy Tocqueville levelei irodalmi hagyatékának leggazdagabb és legértékesebb részét alkotják.

¹¹Tocqueville asszony konvertita volt.

¹²„(...) a megszokott kategóriák akadálynak bizonyultak Tocqueville megértésekor; néhány elemzőjét félrevezette az a körülmény, hogy élete utolsó évtizedében legközelebbi barátai és levelezőtársai közül sokan az úgynevezett »liberális« katolikusok közé tartoztak. Sokakat zavarba hozott az a körülmény, hogy 1852 után, amikor a francia katolikusok véleménye két táborra oszlott, Tocqueville nem társult sem a »rigorózusokhoz«, sem a »liberálisokhoz«, sem Veuillot-hoz, sem barátjához, Montalembert-hez, és hogy magántársaságban sokszor volt nagyon kritikus mindkét féllel szemben.” Lásd bevezetőmet in: *Tocqueville: The European Revolution and Correspondence with Gobineau*. New York, 1959, 25–26.

gel bírtak, mivel azokat csak Tocqueville asszony kívánságára hajtotta végre.¹¹

Arra is van némi bizonyítékunk, hogy az effajta információk terjesztésével Beaumont még azoknak a „liberális” katolikusoknak a körét is befolyásolni tudta, akik közül többen közel álltak Tocqueville-hoz. Néhány haláláról hírt adó korabeli újságbeszámolótlól, valamint Lacordaire méltató beszédétől eltekintve sokáig senki sem említette Tocqueville vallásosságát. Ennek több oka is volt, de legfontosabb talán az a sajátos helyzet, hogy Tocqueville, aki mindig is magányos figura volt, nem illett bele az 1850-es és 1860-as évek¹² francia katolicizmusát jellemző, egymással élesen szembenálló két tábor egyikébe sem. Kevesen figyelték Tocqueville-ra, s még kevesebben vallásos filozófiájára a halálát követő évtizedekben. 1884-ben Louis Baunard atya egy kis kétkötetes könyvben, mely a *La foi et ses victoires* címet viselte, megjelentetett egy esszét Tocqueville-ről is, azok közé számítva őt, akik életük folyamán valamikor megtértek vagy visszatértek a katolikus egyházhoz. Ez nem csak egy konzervatív és ultramontán író vélekedése volt. Baunard ismerte Gabriel abbét Cannes-ból, aki az 1880-as években még élt, és aki már 1860-ban beszámolt Baunard-nak Tocqueville utolsó hónapjainak részleteiről. E katolikus apologéta munkájának kevés hatása volt.

Húsz évvel később egy tehetséges (a szó legigazibb értelmében vett) amatőr író, Antoine Redier érdeklődni kezdett Tocqueville iránt. Hosszú éveken át tanulmányozta iratait és leveleit. Mintegy húszévnyi aprólékos kutatás után — melyet az I. világháború szakított félbe¹³ — Redier 1924 júliusában befejezte munkáját, a *Comme disait Monsieur de Tocqueville*-t. Ez a kitűnő kis könyv, melyet 1925-ben publikált, s mely egy élet kutatómunkáját és töprengéseit összegezte, mind a mai napig egyike Tocqueville két alapvető életrajzának. Redier abból a — sajnos helyes — feltételezésből indult ki, hogy Tocqueville-t majdnem teljes egészében elfelejtették.¹⁴ Nem e helyütt kell számot adni Redier munkájának tartalmáról és erényeiről, legfeljebb csak abban az értelemben, hogy ő volt az első, aki részletes beszámolót közölt Tocqueville utolsó napjairól.¹⁵ Redier, aki politikailag és vallási értelemben is konzervatív volt — eleinte meglehetősen szkeptícizmussal közeledett Tocqueville-hez —, arra a belátásra jutott, hogy Tocqueville hívő katolikusként halt meg, és katolikus meggyőződése alapvetően fontos politikai és történeti eszméi megértéséhez. Mivel nem volt megelégedve Beaumont változatával, és mert tudatában volt annak, hogy Beaumont miként dolgozta át Tocqueville iratait, Redier 1904-ben elment Gertrude és Valérie nővérekhez, akik még éltek Troyes-ban; főként az előbbi részletesen beszámolt neki Tocqueville utolsó napjairól.

A jövő Tocqueville-kutatói talán irigylik Redier-t, aki kétségtelenül számos olyan, mára eltűnt levelet látott, mely Tocque-

¹³Redier munkája, az 1916-ban közzétett *Méditations dans la tranchée* díjat kapott (Académie Française).

¹⁴Lásd a *Bevezetés* epigráfiáját: „mindazoknak, akik ezidáig nem ismerték Tocqueville-t”. Lásd továbbá Redier következő kitételét: „Nem kímélt senkit — sem a tömeget, sem az elitet. Így hát elfeledték (12.).

¹⁵Lásd 281–299.

¹⁶Ebbe a kategóriába tartozik néhány olyan levél, melyet 1859-ben írtak. Lásd Redier: „(...) meg akartam tudni az igazságot Tocqueville utolsó napjairól. Mondhatom, hogy napról napra követtem visszavonultságában... Minden levelet olvastam, melyet ő, a felesége vagy a hozzá látogatóba érkezett barátai írtak, egészen az utolsó napig. Még a legkisebb gesztusait is megfigyeltem...” (291–292.).

¹⁷*The Prophet of the Mass Age*, újranyomva mint Harper Torchbook (New York, 1960) a következő címmel: *Alexis de Tocqueville: A Biographical Study in Political Science*.

¹⁸Ő volt a Knopf által 1945-ben kiadott kétkötetes *Democracy in America* szerkesztője. E kiadás angol fordítása nem kielégítő, ezért

ville-től és Tocqueville asszonytól származott.¹⁶ Másfelől azonban: *habent sua fata libelli*, és Redier kis könyvének sorsa egyáltalán nem volt irigylésre méltó. Továbbra sem foglalkozott senki Tocqueville-lel, legalább további két évtizeden keresztül; s az a tény, hogy nem alkalmazott lábjegyzeteket és olyasmit, amit gyakran indokolatlanul „tudományos apparátusnak” neveznek, azt eredményezte, hogy — általánosan szólva — a Tocqueville iránt egyáltalán érdeklődők közül kevesen méltatták futó pillantásnál többre Redier fontos és úttörő vállalkozását. E kevesek közé tartozott J. P. Mayer, a jelenleg kiadás alatt álló *Összegyűjtött Művek* szerkesztője, aki sokat tett azért, hogy felébredjen a tudományos érdeklődés Tocqueville iránt, amire Hitler németországi felemelkedését követően lassan sor is került. A Mayer által írt Tocqueville-ről szóló életrajzi esszé, melyet 1939-ben tett közzé Londonban¹⁷, egyetértett azzal, ahogyan Redier Tocqueville utolsó napjait értelmezte. Korábban az Egyesült Államokban Gerge W. Pierson, aki Tocqueville kézírataiból következtetett vissza, kiadta nagyon hasznos és részletes összefoglalását Tocqueville és Beaumont Egyesült Államokban tett utazásáról, de kommentárjai elárulták, hogy Pierson — csakúgy, mint Phillips Bradley¹⁸ — filozófiailag nem volt eléggé felkészült ahhoz, hogy Tocqueville vallásosságának problémájával megbirkózzon. 1951-ben Mayer általános szerkesztése mellett megkezdődött Tocqueville *Összegyűjtött Műveinek* a folyamatos kiadása. Ez a vállalkozás, mely végül több mint húsz kötetből fog állni (eddig kilenc jelent meg), a tervek szerint az 1970-es évek elejére fog elkészülni. Mindenesetre Tocqueville presztízse 1945 után növekedni kezdett Amerikában és Európában is, annyira, hogy ma már egyike azon nagy íróknak, akiket gyakran idéznek, de ritkán olvasnak. Ugyancsak nem a mi tisztünk Tocqueville újrafelfedezésének vizsgálata, vagy akár csak számbavétele sem. Am e reneszánsz egyik jelensége annak elismerése volt, hogy Tocqueville nem is annyira politikai, mint inkább filozófiai és vallásos gondolkodó.¹⁹ 1955-re még Georges Lefebvre is, aki fokozatosan egyre inkább Tocqueville, a történész hatása alá került, elismerte katolicizmusát; számos francia tankönyv és irodalomkönyv említette úgy mostanában Tocqueville-t, mint valamifajta korai katolikus kereszténydemokratát. 1959-ben, a Tocqueville halálának századik évfordulójára emlékező konferenciákon Luis Diez del Corral Párizsban, a jelen tanulmány írója pedig Philadelphiában beszélt Tocqueville vallásosságáról.

1959 végén az eddigi legteljesebb Tocqueville-Gobineau levezést adták ki az *Összegyűjtött Művek* sorozatának 9. köteteként, Maurice Degros szerkesztésében. Jean-Jacques Chevallier-t kérték fel a *Bevezetés* megírására, s ő ennek szövegébe beillesztett egy hosszú lábjegyzetet, amely egy korábban nem publikált Beaumont-jegyzetet közöl, a Tocqueville-archívum LII. dossziéja-

szükség lenne egy új és korrigált angol nyelvű kiadásra.

¹⁹Amerikában lásd

Joachim Wach protestáns teológust: „Az ancien régime szerzője úgy halt meg, ahogy élt, gyakorló római katolikusként.” (*Types of Religious Experience*. Chicago, 1950, 174.)

²⁰Doris S. Goldstein:

The Religious Beliefs of Alexis de Tocqueville.

French Historical Studies, I (December, 1960), 391.: „a bizonyíték közvetlen és meggyőző... a Baunard-Redier értelmezés tartathatlanná vált.” Lásd még az én „Kommentáromat”, uo., II (1961, tavasz), 123–125, és Mrs. Goldstein választát, uo., 126.: „nem szabadna... alábecsülnünk a dokumentumok vizsgálatát...”

„a Beaumont-dokumentum”, azért fontos, mert lehetővé teszi a kutató számára, hogy túljusson a különböző többé vagy kevésbé objektív másodlagos forrásokon.”

Richard Herr: *Tocqueville and the Old Regime*.

Princeton, 1962, 49. 10.

jegyzet: Chevallier és Goldstein „megfelelőképp megmutatták, legalábbis számomra, hogy bár

Tocqueville-nek nagyon erőteljes vallási érzelmei voltak, a keresztény tanításokkal kapcsolatos

ból. E jegyzetben Beaumont úgy foglalja össze Tocqueville utolsó vallásos aktusait, hogy közli, azért gyónt és azért fogadta el az egyház szentségeit, mert meg kívánta örvendeztetni feleségét. Későbbi Tocqueville-ről szóló írások, melyek 1961-ben és 1962-ben jelentek meg, inkább ezt az interpretációt fogadták el, s nem azt, ami Redier könyvében olvasható, arra hivatkozva, amit szerzőik Redier „egyoldalú dokumentációjának” és „a meggyőző bizonyíték hiányának” neveztek.²⁰

Különös, hogy e szerzők miért fektettek olyan nagy hangsúlyt Beaumont beszámolójára. Mint korábban már említettem, Beaumont távolról sem volt megbízható szemtanú.²¹ Mi több, Beaumont beszámolója nem olyan új, mint ahogy azt egyesek gondolták. Még 1859-ben is Beaumont ugyanúgy írt Tocqueville barátainak magánlevelezésében, ragaszkodva hozzá, hogy Tocqueville utolsó vallásos aktusai teljesen formálisak voltak, és hogy gyóntatója „liberális” pap volt, aki nem ragaszkodott egy tényleges gyónáshoz, hanem csak azt mondta a haldokló embernek, hogy egy általános nyilatkozatban kérjen megbocsátást bűneire.²² Már Beaumont azt mondta az idősebb Nassau-nak, hogy „Tocqueville magához vette a szentségeket, nem annyira azért, mert hitt bennük, hanem egyszerűen csak, hogy megörvendeztesse Tocqueville asszonyt és elkerülje a botrányt”²³. Így Beaumont megbízhatatlansága és tendenciózus beállítása mellett a Chevallier által nyomtatott és mások által idézett beszámolója nem „forrásértékű”; csupán egyike azoknak a különböző változatoknak, ahogy Tocqueville szavait idézték. Azt sem tudhatta Beaumont, hogy végülis mi történt; körülbelül tíz nappal az író halála előtt látta utoljára Tocqueville-t.²⁴

* * *

Van végül egy fontos forrás, mely meggyőző bizonyítékkal szolgálhat és alátámaszthatja Redier megbízhatóságát egyszer és mindenkorra.

1962 nyarán a jelen tanulmány írója meglátogatta a Bon Secours-házat Troyes-ben. 85 évvel korábban Redier személyesen tudott szót váltani Tocqueville utolsó napjainak két élő szemtanújával, mi már túlléphetünk a szóbeli emlékezésen, melynek nem akadémiai jellege annyira befolyásolni látszik a mai írókat, mivel e vallási kongregáció archívumában három, egymástól független, de egymást részben átfedő kortárs beszámoló is fellelhető Tocqueville-ről 1959-ben. Az egyik egy kézirat azon iratok között, melyek a cannes-i Bon Secours-ház alapításával kapcsolatosak. E helységben 1859-ben telepedtek le, Tocqueville halála után; a második a nizzai házra vonatkozó iratokhoz tartozik; a harmadik egy levélmásolat, mely — egy, Dupanloup látogatására vonatkozó fontos részlet kivételével — lényegileg azonos, de

hitetlensége egész felnőt életét végigkísérte. Redier... és Lukacs... az ellenkező pozíciót foglalják el: hogy élete végén

Tocqueville ismét hívó katolikus lett, ám nekik nincs meggyőző bizonyítékuk.”

²¹Lásd fentebb a 10. jegyzetet. Jean de Tocqueville gróf, a család jelenlegi feje, a Tocqueville-iratok tulajdonosa, az Alexis de Tocqueville művei kiadásának nemzeti bizottsági tagja, írta a jelen tanulmány szerzőjének 1962. október 8-án: „A kérdés lényegét illetően természetesen csak a szóbeli családi hagyományt tudom Önnek közölni... Egykori dédnagybátyám nagyon is egyenes és tisztességes jellem volt ahhoz, hogy bármiféle érzelme-
ket színleljen. Viszont Beaumont, aki szenvedélyesen hitetlen volt, sokszor mintha barátja rossz szelleme lett volna, és igyekezett hatni rá, miként ezt beszámolója is bizonyítja.

Tocqueville bizonyára meglévő kételyei egy győtrődő, de mégiscsak keresztény ember kételyei voltak. E szempontból egyértelműnek tűnnek azoknak a szemé-
lyeknek a beszámolóit, akik jelen voltak utolsó pillanatainál.”

nyelvtanilag kifinomultabb változata a másodiknak. Okunk van feltételezni, hogy az első kézirat egy olyan kortárs beszámoló másolata, melyet a nővérek Lacordaire-nek²⁵ küldtek, talán kérésére. Íme az első két kézirat:

Részlet a cannes-i alapítással kapcsolatos kéziratból (ACBST Cannes)

Theophile nővérem előszóban az alábbiakat mesélte nekem: Amikor Tocqueville családja a Nizzai Házhoz fordult betegápoló nővérekért, a család küldötte figyelmeztette a főnökasszonyt, hogy a nővéreknek tartózkodniuk kell majd attól, hogy a betegnek vallásról beszéljenek. A fel-tételt elfogadták; a nővérek nem beszéltek neki a vallásról. Azonban egy vasárnap a maga jószántából kérte Theophile nővért, hogy olvassa fel neki a mise imádságait, mivel betegsége megakadályozza abban, hogy elmehessen a templomba. Azután minden vasárnap megismételte kérését, sőt még az is megtörtént, hogy miután már elhangzottak az imák, és neki valamire szüksége volt, amit meg is kapott a nővértől, így szólt: most pedig kedves nővér, olvassa tovább az imádságokat. Már az imák végére értünk, uram. Nem, kedves nővér, még nem olvasta fel nekem Szent János szép evangéliumát, mely ezekkel a szavakkal kezdődik: Kezdetben vala az Ige... És akkor felolvasta neki. Egy reggel a nővér misére készülődött, és erről értesítette Tocqueville urat. Kedves nővér, mondta akkor neki, kérje meg a plébános urat, hogy jöjjön el ma hozzám. A nővér átadta üzenetét, a plébános úr pedig eljött. Tocqueville úr azt kérte, hagyják egyedül a plébánossal. Körülbelül egy órán át beszélgetett vele, és később azt mondta, hogy meggyónt, és másnap a plébános úr ismét el fog jönni hozzá, hogy a szobájában misézzen és őt megáldoztassa. Másnap a plébános úr valóban eljött. A beteg szobájában addigra már előkészítettek egy oltárt; Tocqueville asszony és a beteget ápoló két nővér vett részt a misén. (Azt hiszem, áldoztak is.) Tocqueville úr még néhány napot élt, pontosan nem tudom megmondani, mennyit, talán még néhány hetet is. Boldog volt, hogy eleget tett vallási kötelezettségeinek. Homályosan még arra is emlékszem, hogy másodszor is megáldozott, de ebben nem vagyok biztos. *Azt mondta annak a nővérnek, akivel a plébános urat elhívatta, hogy ha a nővér beszélt volna neki vallásról és papról, bizonyára elutasította volna magától, azonban így önként és saját belső meggyőződéséből tett eleget vallási kötelezettségeinek.*²⁶

Részlet a nizzai alapítást elbeszélő kéziratból (ACBST Cannes)

1858. december havában nővéreket hívtak Nizzából Cannes-ba, hogy ápolják Alexis de Tocqueville urat, a neves író, akadémikust és egykori minisztert. Mindene megvolt, hogy hírneves legyen, ám nem volt keresztény. Mellkasi betegségben szenvedett, hamarosan egyáltalán nem volt már arra remény, hogy még valaha is felgyógyul. Theophile, Gertrude és Valérie nővérek váltották egymást, hogy éjjel-nappal ápolják. Nagyon sok barátja volt a politikai és irodalmi életben. Mindannyian azon gondolkodtak, vajon felgyógyul-e betegségéből, és ha netán meghal, mi történik befejezetlen tudományos munkáival. Ő maga fejét

²²Tévedés, például lásd az ultramontán konzervatív Baumard-hoz fűződő barátságát. Vannak bizonyítékaink arra is, hogy kapcsolatban állt Veuillot-val.

²³Lásd Redier idézett munkáját, 297.

²⁴A Beaumont-t cáfoló bizonyítékok közé tartozik az a Henry Reeve által írt levél, mely Duc d'Aumale-nak íródott április 10-én, arról értesítve, hogy előző kedden (6-án) Tocqueville felvette az utolsó szentségeket, lásd még Eduard de Tocqueville leveleit.

Alexis bátyja, akit eléggé irritált Beaumont rágalmazása, épp ezért készített nagyon is részletes beszámólót Tocqueville utolsó aktuásairól, így az április 6-i miséről és szentáldozásról is két levélben, 1861.

február 8-án és 1866.

július 21-én (Redier, 295–296.). Lásd még

J.-J. Ampère cikkét: Correspondant, 1859.

június 25. („halála... egy keresztény halála volt, miként élete is...”) és Luis Lomeniét: Revue des deux mondes, 1859.

május 15. („úgy halt meg, ahogy élt: keresztényként.”)

²⁵Az első lap tetején: „Tocqueville urat a nizzai ház három nővére ápolta. Egyikük, aki a legtöbbet tudott vallással kapcsolatos dolgairól,

dörzsölve ezt mondta a nővéreknek: „Ó, ha tudnák, mi minden van itt belül, és mennyire szeretnék meggyógyulni, hogy dolgozhassak!” Barátai közé tartozott méltóságos Dupanloup úr is, az illusztris orléans-i püspök, aki eljött meglátogatni a cannes-i plébános urat, hogy beszéljen vele arról, mennyire nyugtalan a lélek miatt. Azonban a beteg nem fogadta a plébános urat, aki egyre csak nagyobb odaadásra bízta a nővéreket. Nagyon nehéz dolguk volt szegény nővéreknek: mit mondhattak volna a tudósnak, hogyan beszélhettek volna vele ilyen kényes kérdésekről? Annál is inkább zavarban voltak, mert a beteg vért köpött, és bármikor elvérezhetett. Mivel nem tudtak Istenről beszélni a betegüknek, imádkoztak érte, és Isten nagy jóságában meghallgatta ezen egyszerű és őszinte lelkek imáját, és megmentette a beteg lelkét. Mindez egészen természetes módon történt. A nővérek egyre nagyobb odaadással és figyelemmel ápolták, így már arra sem volt idejük, hogy elvégezhessék áhítatos lelki gyakorlataikat. Ezért esténként és reggelenként a beteg jelenlétében imádkoztak, visszavonulva a szoba egyik sarkába. A beteg, aki látszólag aludt, figyelte őket, és lélekben nagyon sokat tanult. Anélkül, hogy valóban tudatában lett volna, gondolatai Isten felé fordultak. Mindez tartott már egy ideje, amikor egy nap a tudós, aki már mindent elfelejtett a vallásokról, azt kérte az egyik nővértől, hogy imádkozzon hangosan, mert újra meg akarta tanulni az imádságokat. Akkor Theophile nővér a Miatyánkot mondta csak el neki, mert nem akarta fárasztani. Folytassa, mondta, nem vagyok fáradt. És akkor a nővér elmondta az Ave Mariát és a Credot. Ezután reggelente és esténként együtt imádkoztak. Nagy előrelépés volt ez. Kihasználták az alkalmat, hogy tudassák vele: a plébános úr gyakran eljön érdeklődni hogyléte felől, sőt látni szeretné, ám mindig azt mondják neki, hogy talán később. Ezután már csak a megfelelő napra vártak, amikor is megkérdezték tőle, nem fogadná-e a plébánost? Amint azt előre gondolták, elutasította a kérést. Ám egy másik alkalommal a nővér bosszankodó arccal azt mondta neki, hogy a plébános úr már megint itt van, fogadja végre, ő majd szól neki, hogy ne beszéljen hozzá, de így legalább megszabadulnak tőle. Tocqueville úr beleegyezik, bevezetik a papot, aki mond néhány bátorító szót, majd kimegy. A beteg búcsúzásképpen leereszkedő és védelmező módon intett neki, ám nem szólt hozzá egy szót sem. A rákövetkező éjszaka nem érezte teljesen jól magát. „Rosszabbul van, uram?”, kérdezte tőle Theophile nővér. Nem, kedves nővér, válaszolta, csak elégedetlen vagyok magammal, mert nem a kelendő módon fogadtam a plébános urat, még csak udvarias sem voltam vele, mit fog gondolni rólam?... Hát csak erről van szó! Aludjon nyugodtan, mondja neki a nővér, lesz még alkalma jóvátenni, mert elég gyakran eljön érdeklődni a hogyléte felől. Akkor jó, mondja, ha legközelebb eljön, fogadni akarom. Minderről gondosan értesítették a plébános urat, aki nem késlekedett. A találkozó nagyon barátságos légkörben zajlott le, és a plébános később is eljött hozzá, olyannyira, hogy a beteg végül meggyónt. Akkor Tocqueville asszony, aki szintén beteg volt és így nem tudott elmenni a templomba, azt kérte, és kérését teljesítették is, hogy a házban mondjanak misét, ahol áldozhat. A nővérek arra bízatták Tocqueville urat, hogy használja ki az alkalmat, és ő is áldozzon. *Ám ő ez ellen azzal tiltakozott, hogy már több napja gyónt, és egyébként sem*

feljegyzéseket készített,
hogy eljuttassa

Lacordaire atyának.”

²⁶Ugyanezen a lapon: „A méltóságos orléans-i püspök úr és a ponlevoy-i atya egyaránt misézett a szobájában. Mivel még egyszer utoljára nem tudott áldozni, legalább a teljes *Salve Reginát* el tudta mondani az atyával, és ez volt az utolsó imádsága.

PS. Háromszor vagy négyyszer beszélt nekem önről, nagyra becsülte közösségünket.” Alírással:

Sr. Aglaé. A másik átiratból: „A méltóságos orléans-i püspök úr és a ponlevoy-i tisztelendő atya nem sokkal e nagy nap után egyaránt

Szentáldozatot mutatott be ennek a nagy embernek a szobájában. Nem vehette magához az oltáriszentséget, de az atyával együtt elmondta a *Salve Reginát*. Ez volt az utolsó imádsága, nem sokkal később

meghalt, boldogan, hogy eleget tett vallási kötelességeinek, és megvallosta a nővéremek, hogy ha kezdetben ő beszélt volna neki a vallásról, elutasította volna, ám így önként és saját meggyőződéséből cselekedett.”

²⁷Ez a szó olvashatatlan a kéziratban.

bőjtől (?),²⁷ *de majd meghallgatja a misét*. Tehát felsegítik a beteget, átvezetik a szalonba, amit ideiglenesen kápolnává alakítottak át. A fényes oltárt és az áldozati előkészületeket látva nagyon meghatódik; a papot szólítja, és azt kérdezi tőle, vajon áldozhat-e, miközben elmondja neki fenntartásait. A pap vigasztalja, megbékíti és kiszolgáltatja neki a viaticumot — Tocqueville úr megtért! ... E nagy eseményt megelőző éjszaka a nagy tudós akadémikus alázatos szolgájával megtanította magának a Confiteort, valamiféle gyermeki egyszerűséggel. Rövid ideig élt még, vérzésben halt meg.

Dólt betűvel szedtem két fontos részt e dokumentumokban. Az egyik a cannes-i kéziratban található, és Tocqueville utolsó vallásos aktusainak spontaneitására és őszinteségére utal. A nizzai kéziratban dólt betűvel kiemelt szakasz Tocqueville katolicizmusának figyelemreméltó körülményét illusztrálja, mely eddig nem kapott kellő figyelmet. Tocqueville húzódozása attól, hogy részesüljön a szentáldozásban, janzenista hajlandóságának bizonyítéka. A janzenizmus bevallottan olyan összefoglaló fogalom, mely három évszázadon át más és más értelemben volt használatos, de kétségtelen, hogy Franciaországban nemcsak egy bizonyosfajta puritanizmus jellemezte, hanem magas fokú intellektuális szigor is. Ez nagyon is megegyezett Tocqueville jellemével, amelynek pascali hajlamaira korábban utaltam; de megegyezett neveltetésével is, mivel a korabeli francia arisztokrácia vallásos neveléséhez is köze volt. Azt jelentette, hogy az olyan emberek, mint Tocqueville, ha gyóntak is, úgy érezték, bűnbánatuk nem volt teljes, és hogy ezért nem voltak éppen akkor érdemesek az oltáriszentség magukhoz vételére. Nem szabad elfeledkeznünk a vallásos tapasztalat ilyen idejétmúlt változatáról, ha meg akarjuk érteni Tocqueville látszólag különös visszakozását a szentáldozás elfogadásától.

Tágabb értelemben azonban Tocqueville vallásos tapasztalatai nagyon modernnek is voltak. Taszította az 1850-es években elterjedt tekintélyelvű vallásosság politikai és társadalmi vonása, mely bizonyos fokig az 1848-as radikalizmus emlékére adott válasz volt. Így korábbi kijelentését: „hiszek, de nem tudok gyakorló hívó lenni”, azon széles körben elterjedt, ám gyakran felületes tisztelet ellentétéként kell értenünk, amellyel demokratikus társadalmakban és demokratikus korokban kezelték a vallást. Ebben az értelemben a Tocqueville utolsó napjaira vonatkozó bizonyítékok egyben különös morális önvizsgálatát és intellektuális büszkeségét is bizonyítják. Életének, és egy sokat tépelődő keresztény, nem pedig csupán egy, a vallás társadalmi és politikai funkcióit méltányló agnosztikus arisztokrata hitének kiteljesedését hozták e napok.

Horkay Hörcher Ferenc fordítása